

Inquiries in Sport & Physical Education
Volume 23 (2), 96 – 106
Released: December 2025

Αναζητήσεις στη Φυσική Αγωγή & τον Αθλητισμό
Τόμος 23 (2), 96 – 106
Δημοσιεύτηκε: Δεκέμβριος 2025

www.pe.uth.gr/emag

ISSN 1790-3041

The intercultural competence of preschool teachers in inclusive education

Anastasia Ziloudi, Olga Kouli, Evangelos Bebetos, Thomas Kourtesis

Department of Physical Education & Sport Science at Komotini, Democritus University of Thrace

Abstract

Children coming from different cultural backgrounds constitute a vulnerable social group, which the Greek educational system is called upon to integrate. This inclusion process requires the development of specialized educational interventions and supportive actions aimed at fostering an inclusive environment. Responsible for implementing these actions are the educators themselves, who, in order to build such an environment, must feel both cognitively competent and prepared to manage the new inclusive classroom that offers equal opportunities to all students. The purpose of the present study was to investigate kindergarten teachers' attitudes towards the development of an inclusive culture, as well as their intercultural competence in creating a climate of harmonious coexistence. The study employed a quantitative research approach, with data collected through questionnaires administered to 201 kindergarten teachers working in public schools in the prefecture of Dodecanese. The findings reveal that the majority of educators report being familiar with the concept of “inclusion”; however, they express concerns regarding its practical implementation in the classroom. They acknowledge that they lack the necessary intercultural training and the appropriate scientific competence – factors that hinder the effective and efficient application of inclusive teaching practices.

Keywords: *inclusion, intercultural education, early childhood education*

Corresponding address: Anastasia Ziloudi
Department of Physical Education and Sports Sciences, Democritus University of Thrace
69100, Komotini, Greece
E-mail: nziloudi@gmail.com

Ερευνητική

Η διαπολιτισμική επάρκεια των εκπαιδευτικών προσχολικής αγωγής στη συμπεριληπτική εκπαίδευση

Αναστασία Ζηλούδη, Όλγα Κούλη, Ευάγγελος Μπεμπέτσος, Θωμάς Κουρτέσης

Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής Και Αθλητισμού Κομοτηνής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Περίληψη

Τα παιδιά ερχόμενα από διαφορετικούς πολιτισμούς συνιστούν μια ευάλωτη κοινωνική κατηγορία, την οποία το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα καλείται να ενσωματώσει. Η ενταξιακή αυτή διαδικασία προϋποθέτει την ανάπτυξη εξειδικευμένων εκπαιδευτικών παρεμβάσεων και υποστηρικτικών δράσεων με στόχο την υιοθέτηση συμπεριληπτικού περιβάλλοντος. Υπεύθυνοι για την εφαρμογή αποτελούν οι εκπαιδευτικοί, οι οποίοι προκειμένου να προχωρήσουν στην οικοδόμηση ενός τέτοιου περιβάλλοντος, θα πρέπει να νιώθουν επαρκείς γνωστικά και έτοιμοι να διαχειριστούν τη νέα συμπεριληπτική τάξη που απονέμει ίσες ευκαιρίες σε όλους/ες τους/τις μαθητές/τριες. Σκοπός της παρούσας μελέτης ήταν να διερευνήσει τις στάσεις των νηπιαγωγών στην οικοδόμηση συμπεριληπτικού περιβάλλοντος καθώς και τη διαπολιτισμική τους επάρκεια στη δημιουργία κλίματος αρμονικής συνύπαρξης. Η μελέτη αφορά μια ποσοτική έρευνα και η συλλογή των δεδομένων έγινε - μέσω ερωτηματολογίων σε 201 νηπιαγωγούς δημόσιων σχολείων του νομού Δωδεκανήσου. Τα ευρήματα αναδεικνύουν ότι η πλειονότητα των εκπαιδευτικών δηλώνει εξοικειωμένη με την έννοια του όρου της «*συμπερίληψης*», ωστόσο εκφράζει προβληματισμό ως προς την πρακτική της εφαρμογή στη σχολική τάξη. Οι ίδιοι αναγνωρίζουν ότι δε διαθέτουν την αναγκαία διαπολιτισμική προετοιμασία και την κατάλληλη επιστημονική επάρκεια, γεγονός που δυσχεραίνει μια αποτελεσματική- αποδοτική συμπεριληπτική διδακτική προσέγγιση.

Λέξεις κλειδιά: συμπερίληψη, διαπολιτισμική εκπαίδευση, προσχολική αγωγή

Εισαγωγή

Η επαρκής προετοιμασία των εκπαιδευτικών για την αποτελεσματική ανταπόκρισή τους στην πολιτισμική, κοινωνική ετερογένεια του μαθητικού πληθυσμού (διαπολιτισμική επάρκεια) αλλά και η σχετική εμπειρία ώστε να είναι σε θέση να διαχειριστούν επαρκώς τις ιδιαίτερες ανάγκες των μαθητών/τριών αυτών κρίνονται καθοριστικές εν όψει των μεταναστευτικών εισροών που κυριαρχούν στη χώρα. Οι δύο αυτοί αλληλένδετοι παράγοντες συνεργούν στη διαμόρφωση εκπαιδευτικών με πολυεπίπεδες δεξιότητες και ευελιξία (Ντέλης, 2018).

Ως διαπολιτισμική επάρκεια εντοπίζονται όλες εκείνες οι γνώσεις αναφορικά με επιστημονικά και διδακτικά ζητήματα που σχετίζονται με τις συνθήκες ζωής, τη γλωσσική επικοινωνία και τον πολιτισμικό υπόβαθρο ατόμων από άλλες χώρες, οι οποίοι επιδιώκουν να ενταχθούν στην ελληνική κοινωνία (Γεωργογιάννης, 2006). Αξιοσημείωτη και απαραίτητη καθίσταται η ικανότητα του/της εκπαιδευτικού να αξιοποιεί αποτελεσματικά τις γνώσεις του/της γύρω από τη διαπολιτισμική εκπαίδευση, εφαρμόζοντάς τες στην πράξη διαμορφώνοντας ένα συμπεριληπτικό κλίμα που επιτρέπει την ίση εμπλοκή όλων των μαθητών/τριών (Ντέλης, 2018). Οι παραπάνω ικανότητες συνεπάγονται στον εντοπισμό των διαφορετικών πολιτισμικών στοιχείων από τον/την εκπαιδευτικό με στόχο την ουσιαστική αξιοποίηση.

Η συμπεριληπτική εκπαίδευση στοχεύει στη δημιουργία ενός εκπαιδευτικού περιβάλλοντος που υποδέχεται και δέχεται όλους/ες τους/τις μαθητές/τριες, ανεξαρτήτως διαφορών, και επικεντρώνεται στην εξάλειψη εμποδίων που μπορεί να οδηγούν στον αποκλεισμό ή την περιθωριοποίησή τους (Booth&Ainscow, 2002). Στην Ελλάδα, η εκπαιδευτική πολιτική εξακολουθεί να εστιάζει κυρίως σε πρακτικές ενταξιακής φιλοσοφίας, γεγονός που δείχνει πως απαιτείται σημαντική πρόοδος στον τομέα αυτό. Για να ενσωματωθεί αποτελεσματικά η φιλοσοφία της συμπεριληψης στο ελληνικό σχολείο, είναι αναγκαία αφενός η αντιμετώπιση ποικίλων γνωστικών και συμπεριφορικών προκλήσεων που προκύπτουν κατά την εκπαιδευτική διαδικασία και αφετέρου η κατάλληλη προετοιμασία των εκπαιδευτικών για την πρακτική εφαρμογή συμπεριληπτικών προγραμμάτων στην καθημερινή σχολική πράξη (Savolainen&Alasuutari, 2000; Κωλέττη, 2016; Μπακιρτζή, 2017; Τσιγκάκου, 2017).

Η κατάρτιση των εκπαιδευτικών ώστε να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις μιας πολυπολιτισμικής-συμπεριληπτικής σχολικής τάξης αποτελεί βασική προτεραιότητα για αρκετά εκπαιδευτικά προγράμματα, τα οποία επιχειρούν να καλύψουν αυτές τις ανάγκες. Σε πολλές έρευνες ωστόσο αποτυπώνεται μια ανησυχία σχετικά με το αν αυτά τα προτεινόμενα προγράμματα μπορεί να αποτελέσουν λύσεις διαχείρισης της νέας εκπαιδευτικής πραγματικότητας (Ladson&Billings, 2000; Villegas&Lucas, 2002).

Οι προβληματισμοί των ερευνητών πηγάζουν κυρίως από δηλώσεις των εκπαιδευτικών, οι οποίοι συχνά επισημαίνουν ότι δεν διαθέτουν την απαραίτητη κατάρτιση, τόση που να είναι επαρκή για να ανταποκριθούν στις ανάγκες μαθητών/τριών με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες. Αν και φαίνεται να αναγνωρίζουν τη σημασία της διαχείρισης της διγλωσσίας και της κοινωνικής προσαρμογής στο σχολικό περιβάλλον, εντούτοις δεν αισθάνονται κατάλληλα εξοπλισμένοι/ες για να εφαρμόσουν αυτού του είδους τη διδασκαλία στην πράξη (Knoblauch&Hoy, 2008; Ladson&Billings, 2000; Γρίβα & Στάμου, 2014; Συμεωνίδου, 2019).

Σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η Ελλάδα υστερεί στον τομέα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης. Από τη δεκαετία του 1990 ξεκίνησε σταδιακά η ένταξη μαθημάτων διαπολιτισμικής κατεύθυνσης στα προγράμματα σπουδών των Παιδαγωγικών Τμημάτων. Αντίθετα, στα πανεπιστημιακά προγράμματα που εκπαιδεύουν μελλοντικούς εκπαιδευτικούς της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, μαθήματα σχετικού περιεχομένου είτε απουσιάζουν εντελώς είτε παραμένουν περιθωριοποιημένα (Αβραμίδου, 2011; Γεωργογιάννης, 2006).

Έρευνα της Σακκά (2010), που πραγματοποιήθηκε σε δείγμα 100 εν ενεργεία εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας ανέδειξε ότι παρόλο που οι εκπαιδευτικοί φαίνεται να είναι εξοικειωμένοι με την έννοια της πολιτισμικής πολυμορφίας, εντούτοις δεν αισθάνονται επαρκώς προετοιμασμένοι/ες ή ικανοί/ες να ανταποκριθούν στις παιδαγωγικές απαιτήσεις μιας τόσο ετερογενούς τάξης. Στο ίδιο αποτέλεσμα κατέληξε και η έρευνα των Χατζηρωτηρίου και Ξενοφώντος (2014) όπου η πλειονότητα των συμμετεχόντων δεν αισθάνεται επαρκώς προετοιμασμένη για να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της διαπολιτισμικής διδασκαλίας. Ο κύριος λόγος που αναδείχθηκε είναι η έλλειψη γνώσεων και δεξιοτήτων σχετικά με την εκπαιδευτική διαχείριση μαθητών/τριών με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο.

Ωστόσο υπάρχει και η οπτική της έρευνας του Νικολάου (2011) όπου σημαντικό ποσοστό του δείγματος, το 62%, υποστηρίζει τον διαχωρισμό των αλλοεθνών μαθητών/τριών καθώς τάσσονται υπέρ της άποψης ότι η διδασκαλία της γλώσσας θα ήταν πιο αποδοτική σε ξεχωριστές τάξεις κυρίως γιατί το επίπεδο δυσκολίας της ελληνικής γλώσσας αποτελεί το κύριο εμπόδιο για τους/τις Έλληνες/δες εκπαιδευτικούς.

Η ανάγκη για ομαλή ένταξη των αλλοεθνών μαθητών/τριών στο σχολικό περιβάλλον ανέδειξε τη σημασία της συμπεριληπτικής εκπαίδευσης, μιας σύγχρονης εκπαιδευτικής προσέγγισης που διευκολύνει ουσιαστικά την προσαρμογή τους. Έρευνα της Μπότσιου (2020) ανέδειξε την διαπολιτισμική επάρκεια των εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας στη διαχείριση ξενοφοβικών επεισοδίων και την ένταξη αλλοδαπών μαθητών/τριών, ενώ σε έρευνα της Ανθοπούλου (2021) μελετήθηκαν αντιλήψεις και στάσεις των νηπιαγωγών του Ν. Πέλλας για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση καθώς και το ρόλο που κατέχει η συνεργασία του σχολείου με τους γονείς των μαθητών/τριών που προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα. Έχουν γίνει και άλλες αντίστοιχες έρευνες, όπως αυτή των Σγούρα κ.α. (2018), που αφορούσε εκπαιδευτικούς και των δύο βαθμίδων. Η πλειοψηφία των ερευνών εστιάζει στους/στις εκπαιδευτικούς πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, εξαιρώντας τους/τις εκπαιδευτικούς προσχολικής. Λίγες έρευνες, όπως της Λαζάρου (2021) και της Σακελλαροπούλου (2005), μελετούν τους/τις εκπαιδευτικούς προσχολικής εκπαίδευσης, εκ των οποίων η πρώτη εστιάζει στις αντιλήψεις νηπιαγωγών στη συμπεριληψη γενικά, ενώ η δεύτερη εξέτασε τις στάσεις και τις πρακτικές που εφαρμόζουν οι νηπιαγωγοί για τη πολιτισμική διαφορετικότητα. Η προσέγγιση αυτή βασίζεται στο σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την αποδοχή της διαφορετικότητας και την προώθηση ίσων ευκαιριών στην εκπαίδευση. Σκοπός της έρευνας είναι η μελέτη των αντιλήψεων των νηπιαγωγών αναφορικά με τη συμβολή τους στην καλλιέργεια συμπεριληπτικού πνεύματος, καθώς και στην εκτίμηση του βαθμού διαπολιτισμικής τους επάρκειας για τη δημιουργία ενός κλίματος αρμονικής συνύπαρξης μέσα στη σχολική τάξη.

Μεθοδολογία

Δείγμα- Διαδικασία συλλογής

Στην έρευνα που διεξήχθη συμμετείχαν συνολικά 201 εν ενεργεία εκπαιδευτικοί- νηπιαγωγοί που εργάζονται στα δημόσια νηπιαγωγεία του νομού Δωδεκανήσου. Η συμμετοχή τους ήταν εθελοντική και μπορούσαν να σταματήσουν όποια στιγμή ήθελαν, οι όροι αναγράφονταν στην εισαγωγή του ερωτηματολογίου. Το ερωτηματολόγιο διαμοιράστηκε στα κατά τόπους νησιά, συμπληρώθηκε σε έντυπη μορφή και ήταν ανώνυμο.

Όργανο μέτρησης

Η διεξαγωγή της έρευνας έγινε με τη χρήση ενός σταθμισμένου ερωτηματολογίου, το οποίο λήφθηκε από την έρευνα με τίτλο: «*Διαπολιτισμική ετοιμότητα και επάρκεια των εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης: συμπερίληψη των μαθητών προσφύγων στη σχολική τάξη και διαχείριση της ξενοφοβίας*» (Μπότσιου, 2020), όπου εξετάζεται αφενός κατά πόσο οι εκπαιδευτικοί γνωρίζουν την έννοια της συμπερίληψης και αφετέρου εάν επιλέγουν να την ενσωματώσουν στην εκπαιδευτική πράξη, προσαρμόζοντας τη διδασκαλία στις διαφοροποιημένες μαθησιακές ανάγκες όλων των μαθητών/τριών, συμπεριλαμβανομένων και των μαθητών/τριών προσφύγων. Το ερωτηματολόγιο αυτό περιλαμβάνει 33 κλειστού τύπου ερωτήσεις, οργανωμένες σε κλίμακα Likert τεσσάρων βαθμίδων (καθόλου, λίγο, μέτρια, πάρα πολύ). Από αυτές, 19 ερωτήσεις αξιοποιούνται στην παρούσα έρευνα, ενώ οι υπόλοιπες εξαιρέθηκαν διότι αφορούσαν πρακτικές διαχείρισης ξενοφοβικών επεισοδίων. Η δομή του ερωτηματολογίου διακρίνεται σε ένα μέρος που αφορά στα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος και σε ένα δεύτερο που αποτελείται από πέντε θεματικά μέρη: α) γνώσεις συμπερίληψης (π.χ., *Γνωρίζετε τον όρο «συμπερίληψη» ή «Συμπεριληπτική εκπαίδευση»;*) β) στάσεις εκπαιδευτικών στη συμπεριληπτική εκπαίδευση (π.χ., *Σε ποιο βαθμό πιστεύετε ότι η συμπεριληπτική εκπαίδευση σχετίζεται με την αποδοχή διαφορετικότητας*), γ) ανασταλτικοί παράγοντες στην υλοποίηση της συμπεριληπτικής εκπαίδευσης (π.χ., *Το εκπαιδευτικό σύστημα πρέπει να αναπροσαρμοστεί προς την κατεύθυνση παροχής ίσων ευκαιριών προς όλους τους μαθητές/τριες*;) δ) διαπολιτισμική επάρκεια των εκπαιδευτικών (π.χ., *Έχετε προηγούμενη εμπειρία διδασκαλίας σε πολυπολιτισμικές τάξεις*;) ε) διδακτικές διαπολιτισμικές πρακτικές ένταξης (π.χ., *Πιστεύετε πως οι δραστηριότητες Φυσικής Αγωγής μπορούν να βοηθήσουν τα παιδιά που προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα στα να ενταχθούν στην ομάδα*;) .

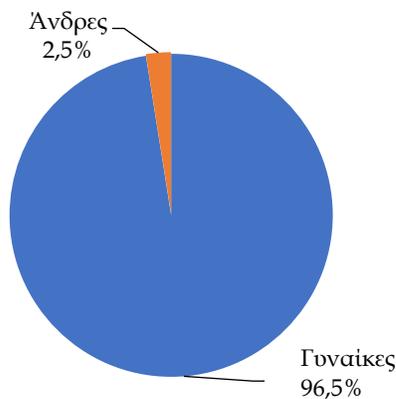
Στατιστική Ανάλυση

Για την καταγραφή των δημογραφικών χαρακτηριστικών του δείγματος, χρησιμοποιήθηκαν περιγραφικές αναλύσεις στις ερωτήσεις που αφορούν το φύλο, την ηλικία, την υπηρεσιακή κατάσταση του εκπαιδευτικού, το μορφωτικό υπόβαθρο-εκπαίδευση, τα χρόνια υπηρεσίας στο παρόν σχολείο και τα χρόνια προϋπηρεσίας στην εκπαίδευση, την περιοχή εργασίας, την οργανικότητα θέσεων του σχολείου. Επίσης, περιγραφικές αναλύσεις χρησιμοποιήθηκαν και για τις ερωτήσεις στις ενότητες που αφορούν τη γνώση και τη στάση των εκπαιδευτικών απέναντι στην εφαρμογή συμπεριληπτικής εκπαίδευσης, τη διαπολιτισμική τους επάρκεια, και τις πρακτικές που

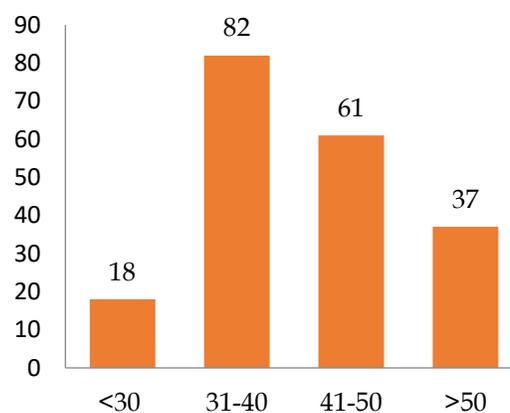
εφαρμόζουν για την υλοποίηση της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης. Για όλες τις στατιστικές δοκιμές χρησιμοποιήθηκε επίπεδο σημαντικότητας $p < .05$. Για την αξιολόγηση της αξιοπιστίας εφαρμόστηκε ο δείκτης Cronbach's alpha για τον έλεγχο της εσωτερικής συνοχής των ερωτήσεων μέσα στους παράγοντες του ερωτηματολογίου, που είναι οι συμπεριληπτικές στάσεις των εκπαιδευτικών, τα εμπόδια εφαρμογής συμπεριληπτικής εκπαίδευσης, και οι πρακτικές ένταξης των μαθητών/τριών από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα στο σχολικό περιβάλλον.

Αποτελέσματα

Όσον αφορά την ανάλυση των δημογραφικών στοιχείων, στην έρευνα συμμετείχαν 201 εκπαιδευτικοί-νηπιαγωγοί εκ των οποίων όπως φαίνεται και στο γράφημα (Γράφημα 1) η πλειοψηφία του δείγματος αποτελείται από γυναίκες (96.5%, $N=194$), ενώ μόλις 2.5% ($N=5$) ήταν άντρες. Η ηλικιακή ομάδα (Γράφημα 2) που υπερτερεί αφορά την κατηγορία 31-30 με 40.8% ($N=82$) και στη συνέχεια ακολουθεί η ηλικιακή ομάδα των 41-50, όπου 61 συμμετέχοντες/ουσες ($N=61$) αποτελούν το 30.3% του συνολικού δείγματος. Μικρότερο ποσοστό συγκεντρώνει η ηλικία άνω των 50 με 18.4% ($N=37$), ενώ λιγότεροι είναι οι εκπαιδευτικοί κάτω των 30 με ποσοστό 9% ($N=18$) του συνόλου.

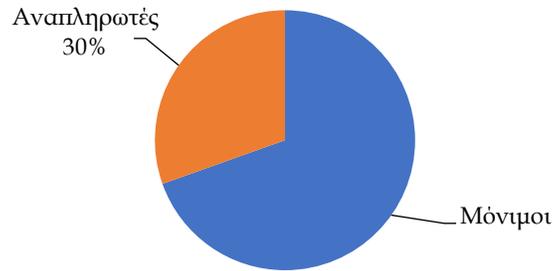

Γράφημα 1. Κατανομή φύλου.

Γράφημα 2. Κατανομή ηλικιακών ομάδων.

Ως προς την υπηρεσιακή τους κατάσταση (Γράφημα 3), σύμφωνα με τα δεδομένα που προκύπτουν φαίνεται να υπερσχύουν οι εκπαιδευτικοί οι οποίοι είναι μόνιμοι - διορισμένοι στο δημόσιο σχολείο με ποσοστό 68.2% ($N=137$), συνεπώς το υπόλοιπο δείγμα ($N=61$, 30.3%) αφορά αναπληρωτές εκπαιδευτικούς. Οι εκπαιδευτικοί εργάζονται, όπως φαίνεται στο Γράφημα 4, κατά μέσο όρο στην εκπαίδευση 13 χρόνια (Τ.Α.=8.49), ενώ στο παρόν σχολείο υπηρετούν κατά μέσο όρο πέντε χρόνια (Τ.Α.=6.77). Σχετικά με την εκπαίδευσή τους, μεγάλο ποσοστό εκπαιδευτικών ($N=131$, 65.2%) κατέχει μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών ενώ 15 εκπαιδευτικοί (7.5%) έχουν κτήση άλλων πτυχίων όπως δεύτερο πτυχίο που δεν είναι συναφές με την εκπαίδευση ή σχετίζεται με την παρακολούθηση του διδασκαλείου. Μικρότερο ποσοστό (4%, $N=8$) αντιστοιχεί σε εκπαιδευτικούς που έχουν κτήση δεύτερου πτυχίου συναφές με την εκπαίδευση, ενώ ένας ($N=1$) εκπαιδευτικός είναι κάτοχος διδακτορικού διπλώματος. Να σημειωθεί ότι στους τίτλους σπουδών υπολογίστηκε ο ανώτερος τίτλος σπουδών, ενώ σε περίπτωση δεύτερου πτυχίου συμπεριληφθήκαν και οι δύο τίτλοι από κοινού.

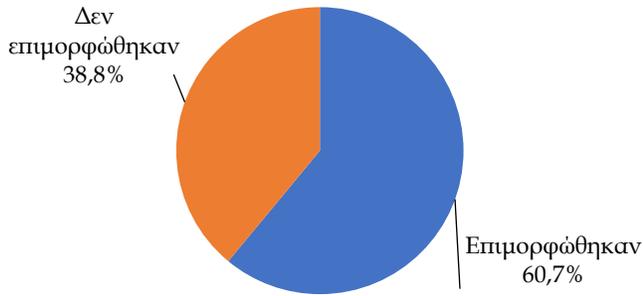
Γράφημα 3. Υπηρεσιακή κατάσταση Εκπαιδευτικών.

Σχετικά με τα χαρακτηριστικά των σχολικών δομών, όλα τα σχολεία τοποθετούνται στο Νομό των Δωδεκανήσων (Πίνακας 1), οι εκπαιδευτικοί των οποίων εργάζονται στα κατά τόπους νησιά. Πιο συγκεκριμένα, 133 εκπαιδευτικοί (66.2%) αφορούν την αστική και ημιαστική περιοχή της Ρόδου, το 20.9% ($N=42$) των ερωτηματολογίων συμπληρώθηκε από εκπαιδευτικούς που εργάζονται στο νησί της Κω, ενώ τέσσερις (2%) εκπαιδευτικοί αντιστοιχούν στο νησί της Καλύμνου. Στα μικρότερα νησιά, πέντε εκπαιδευτικοί (2.5%) συμμετείχαν από το νησί της Πάτμου, στο νησί της Καρπάθου το ποσοστό είναι 2% ($N=4$), σε ποσοστό 1.5% ($N=3$) ανταποκρίθηκαν οι εκπαιδευτικοί στη Σύμη και το Καστελόριζο, από 1% ($N=2$) συμμετείχαν οι εκπαιδευτικοί της Τήλου και της Αστυπάλαιας, ενώ ένας εκπαιδευτικός (0.5%) συμμετείχε από τα νησιά της Λέρου, της Χάλκης και του Αγαθονησίου. Οι οργανικές θέσεις των σχολείων που εργάζονται οι εκπαιδευτικοί ποικίλουν, έτσι σύμφωνα με τις αναλύσεις η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών εργάζεται σε διθέσια σχολεία ($N=92$). Στα μονοθέσια σχολεία εργάζονται 37 εκπαιδευτικοί του συνολικού δείγματος (18.4%) καθώς επίσης 34 είναι οι εκπαιδευτικοί που υπηρετούν σε τριθέσιες σχολικές μονάδες (16.9%) στο νομό. Τέλος, 29 εκπαιδευτικοί με ποσοστό 14.4% εργάζονται σε τετραθέσιες σχολικές μονάδες του νομού.

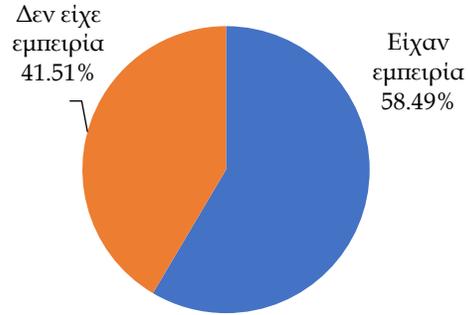
Πίνακας 1. Κατανομή Εκπαιδευτικών ανά νησί

Περιοχή	Ποσοστό κατανομής
Ρόδος	66,2%
Κως	20,9%
Πάτμος	2,5%
Κάλυμνος	2%
Κάρπαθος	2%
Καστελλόριζο	1,5%
Σύμη	1,5%
Τήλος	1%
Αστυπάλαια	1%

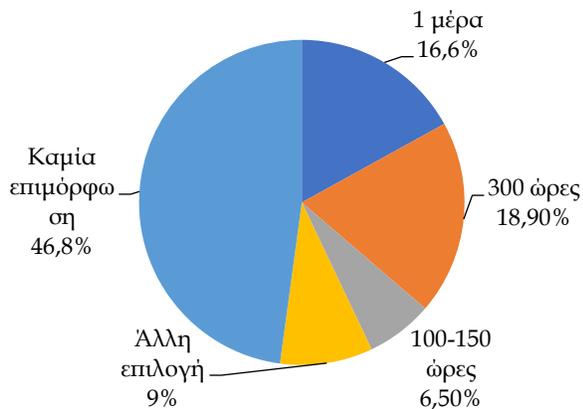
Οι εκπαιδευτικοί επίσης ρωτήθηκαν εάν πραγματοποιήσαν συγκριμένη επιμόρφωση, εστιασμένη σε θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης. Όπως φαίνεται από τα γραφήματα 4 και 5, τα αποτελέσματα αναδεικνύουν ότι μόνο 122 εκπαιδευτικοί (60.7%) απάντησαν θετικά ενώ το 38.8% ($N=78$) δεν έχει παρακολουθήσει κάποια επιμόρφωση. Παρ' όλα αυτά, 117 (58.2%) εκπαιδευτικοί του συνολικού δείγματος δήλωσαν ότι είχαν εμπειρία με διαπολιτισμικές τάξεις, ενώ το 41.3% ($N=83$) απάντησε αρνητικά. Όσον αφορά για την έννοια της συμπερίληψης, σχεδόν όλοι οι συμμετέχοντες/ουσες (97.5%) απάντησαν ότι γνωρίζουν τον όρο «*συμπερίληψη*». Ωστόσο, 105 εκπαιδευτικοί (52.2%) επέλεξαν να επιμορφωθούν περαιτέρω, σε αντίθεση με το 46.8% ($N=94$) το οποίο δεν έχει πραγματοποιήσει καμία επιμόρφωση σχετικά με θέματα συμπεριληπτικής εκπαίδευσης. Από το 52.2% των επιμορφούμενων εκπαιδευτικών, το 16.6% επέλεξε να ολοκληρώσει επιμόρφωση μιας ημέρας ενώ σεμινάριο τριακοσίων ωρών πραγματοποίησαν 38 εκπαιδευτικοί (18.9%), 13 εκπαιδευτικοί (6.5%) έχουν επιμορφωθεί με σεμινάριο 100-150 ωρών, ενώ το υπόλοιπο 9% ($N=18$) έχει υποβάλει την προσωπική του επιλογή, η οποία σχετίζεται κατά πλειοψηφία με επιμόρφωση 400 ωρών. Από την άλλη πλευρά, το 46.8% ($N=94$) των εκπαιδευτικών απάντησε αρνητικά στην ερώτηση σχετικά με την επιμόρφωση με θέμα την συμπεριληπτική εκπαίδευση (Γράφημα 6).

Γράφημα 4.Επιμόρφωση σε θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης.

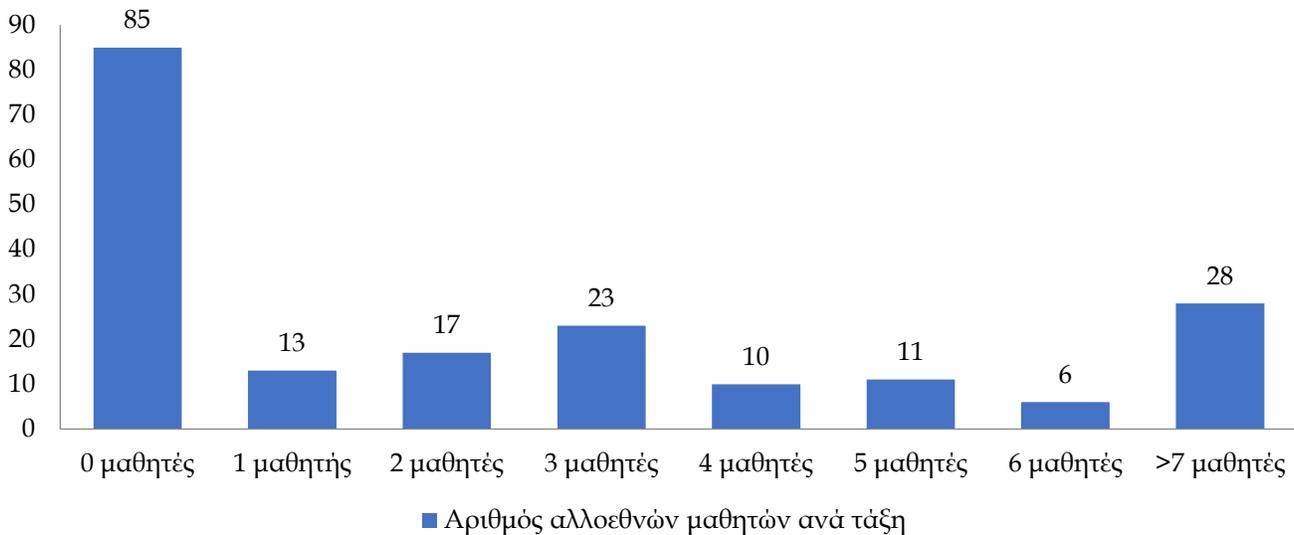

Γράφημα 5. Εμπειρία σε διαπολιτισμικές τάξεις.

Γράφημα 6. Επιμόρφωση για τη συμπεριληπτική εκπαίδευση.

Σχετικά με τον αριθμό των μαθητών/τριών που φοιτούν στις τάξεις των εκπαιδευτικών και προέρχονται από διαφορετικούς πολιτισμούς, το 42.3% των συμμετεχόντων ($N=85$) δήλωσε ότι δεν έχει κανέναν/καμία μαθητή/τρια. Το 6.5% ($N=13$) ανέφερε ότι φοιτά ένας/μία μαθητής/τρια, το 8.5% ($N=17$) δήλωσε ότι στην τάξη υπάρχουν δύο μαθητές/τριες, το 11.4% ($N=23$) απάντησε τρεις μαθητές/τριες, ενώ το 5% ($N=10$) έδωσε την απάντηση των τεσσάρων μαθητών/τριών. Εκπαιδευτικοί με πέντε μαθητές/τριες αποτελούν το 5.5% ($N=11$), ενώ το 3% ($N=6$) έχουν έξι μαθητές/τριες. Τέλος, το 13.9% των εκπαιδευτικών ($N=28$) απάντησε ότι στην τάξη έχουν πάνω από επτά μαθητές/τριες που προέρχονται από διαφορετικούς πολιτισμούς (Γράφημα 7).

Γράφημα 9. Αριθμός αλλοεθνών μαθητών/τριών ανά τμήμα.

Για να διερευνηθεί ο βαθμός στον οποίο οι συμμετέχοντες/ουσες αντιλαμβάνονται ότι η συμπεριληπτική εκπαίδευση συνδέεται με συγκεκριμένες διαστάσεις, εξετάστηκαν τέσσερις βασικές προτάσεις όπως εμφανίζονται στον πίνακα 2. Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζονται με βάση τους μέσους όρους κατά φθίνουσα σειρά ως εξής: η αποδοχή διαφορετικότητας (Μ.Ο.=4.58, Τ.Α.= .68), η απονομή ίσων ευκαιριών (Μ.Ο.=4.52, Τ.Α.= .74), η εξάλειψη κοινωνικού αποκλεισμού (Μ.Ο.=4.47, Τ.Α.= .76) και τέλος, η αποφυγή ρατσιστικών αντιλήψεων εντός τάξης (Μ.Ο.=4.46, Τ.Α.= .80).

Πίνακας 2. Γνώσεις Συμπεριληπτικής Εκπαίδευσης.

Ερωτήσεις	N	M.O.	T.A.
Αποδοχή διαφορετικότητας	201	4.58	.68
Απονομή ίσων ευκαιριών	200	4.52	.74
Εξάλειψη κοινωνικού αποκλεισμού	200	4.47	.76
Αποφυγή ρατσιστικών αντιλήψεων	200	4.46	.80

Επιπλέον διερευνήθηκε ο βαθμός συμφωνίας του δείγματος σχετικά με ερωτήσεις που αφορούν τη δημιουργική συνύπαρξη των μαθητών και το συμπεριληπτικό πνεύμα καθώς και την αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος με προσανατολισμό την αρμονική συνύπαρξη όλων των μαθητών. Από τις αναλύσεις που διαφαίνονται στον Πίνακα 3 και τον υπολογισμό των μέσων όρων προκύπτει ότι οι πλειοψηφία των εκπαιδευτικών συμφωνεί σε υψηλό βαθμό με την άποψη οι μαθητές/τριες που προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα μπορούν να συνυπάρξουν με τους/τις γηγενείς μαθητές/τριες (Μ.Ο.=4.5, Τ.Α.= .67) καθώς και με την πρόταση που αναφέρεται στην αναπλαισίωση του εκπαιδευτικού συστήματος με γνώμονα την παροχή ίσων ευκαιριών σε όλους/εστούς/τις μαθητές/τριες (Μ.Ο.=4.47, Τ.Α.= .85). Στο σύνολό τους, οι εκπαιδευτικοί συγκλίνουν θετικά στην άποψη ότι η εφαρμογή συμπεριληπτική εκπαίδευσης θα έχει θετικό πρόσημα και στους/στις γηγενείς μαθητές/τριες (Μ.Ο.=4.41, Τ.Α.= .73), όπως επίσης παρουσιάζουν αρκετά υψηλό βαθμό συμφωνίας σχετικά με τις θέσεις που υποστηρίζουν αφενός ότι όταν οι μαθητές/τριες γνωρίζουν τα κοινά και διαφορετικά στοιχεία των πολιτισμών από όπου προέρχονται αποφεύγονται οι συγκρούσεις (Μ.Ο.=3.95, Τ.Α.= .95), και αφετέρου ότι το θετικό πνεύμα συνύπαρξης δημιουργείται εξολοκλήρου από τον/την εκπαιδευτικό (Μ.Ο.=3.69, Τ.Α.=1.09). Ωστόσο, φαίνεται να διαφωνούν με την τοποθέτηση που προτείνει στους/στις μαθητές/τριες διαφορετικών πολιτισμών να αναδιαμορφώσουν τη νοοτροπία τους σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά της εγκατάστασής τους (Μ.Ο.=2.13, Τ.Α.=1.07).

Πίνακας 3. Στάσεις των εκπαιδευτικών στη συμπεριληπτική εκπαίδευση.

Προτάσεις	N	M.O.	T.A.
Διαμόρφωση νοοτροπίας των αλλοεθνών μαθητών με τη χώρα εγκατάστασης	199	2.13	1.07
Αναπλαισίωση του εκπαιδευτικού συστήματος για παροχή ίσων ευκαιριών σε μαθητές	201	4.47	.85
Συνύπαρξη αλλοεθνών με ντόπιων μαθητών	200	4.50	.67
Δημιουργία πνεύματος συνύπαρξης αποκλειστικά από τον εκπαιδευτικό	200	3.69	1.09
Θετική επιρροή της συμπεριληπτικής εκπαίδευσης στους γηγενείς μαθητές	201	4.41	.73
Η γνώση των διαφορετικών στοιχείων του κάθε μαθητή συνεπάγεται και μείωση συγκρούσεων	200	3.95	.95

Τέλος, οι εκπαιδευτικοί κλήθηκαν να δώσουν απαντήσεις σε ερωτήσεις που σχετίζονται με τη μέθοδο διδασκαλίας και τις συμπεριληπτικές πρακτικές που ακολουθούν. Η πλειοψηφία των συμμετεχόντων, όπως φαίνεται στον Πίνακα 4, συμφώνησε σε υψηλό βαθμό σε πρόταση που αναδεικνύει τη σημασία που επιφέρει μια επιμόρφωση στο θέμα της συμπεριληπτικής στη διαμόρφωση διαπολιτισμικής κουλτούρας στην τάξη (M.O.=4.24, T.A.=.76). Αντίθετα, ικανοποιητικός-μέτριος αριθμός εκπαιδευτικών (M.O.=3.71, T.A.=.73) φαίνεται να μπορεί να διαχειριστεί ζητήματα διαφορετικότητας, όπως επίσης πιστεύει ότι η διδακτική μέθοδος που επιλέγει δεν είναι ανάλογη των απαιτήσεων που έχουν τα διαπολιτισμικά περιβάλλοντα (M.O.=3.56, T.A.=.75). Σε μέτρια επίπεδα συμφωνίας κυμαίνονται και οι απαντήσεις που αφορούν την προσαρμογή της διδακτικής διαδικασίας στις ανάγκες των μαθητών/τριών με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο (M.O.=3.45, T.A.=.92).

Πίνακας 4. Διδακτικές μέθοδοι εκπαιδευτικών-συμπεριληπτικές πρακτικές.

Προτάσεις	N	M.O.	T.A.
Προσαρμογή μαθήματος στις ανάγκες αλλοεθνών μαθητών	200	3.45	.92
Η επιλογή εκπαιδευτικών μεθόδων δεν είναι κατάλληλη των διαπολιτισμικών τάξεων	200	3.56	.75
Διαχείριση ζητημάτων διαφορετικότητας	200	3.71	.73
Παρακολούθηση στη συμπεριληπτική θα επιφέρει νέα διαπολιτισμική κατάσταση στη τάξη	200	4.24	.76

Συζήτηση

Από τα ευρήματα προκύπτει ότι οι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στην έρευνα φαίνεται να κατανοούν σε μεγάλο βαθμό τις αξίες διέπουν τη διαπολιτισμική εκπαίδευση, όπως η αποδοχή της διαφορετικότητας, η ισότιμη συμμετοχή και η εξάλειψη κοινωνικού αποκλεισμού. Τα αποτελέσματα αυτά συνάδουν με τις διαπιστώσεις προηγούμενων ερευνών (π.χ., Ανθοπούλου, 2021; Λαζάρου, 2021; Μπότσιου, 2020), όπου οι εκπαιδευτικοί αναγνωρίζουν τη σημασία της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και επιδεικνύουν διάθεση για τη δημιουργία ενός κλίματος αποδοχής και συνεργασίας. Η θετική αυτή στάση φαίνεται να συνδέεται με το υψηλό μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων, καθώς μεγάλο ποσοστό αυτών διαθέτει μεταπτυχιακούς τίτλους, γεγονός που ενισχύει τη γνωστική τους επάρκεια και την παιδαγωγική ευαισθησία τους απέναντι στη διαφορετικότητα.

Εντούτοις, παρά την αποδοχή της φιλοσοφίας της συμπεριληπτικής, αναδεικνύονται ελλείψεις στην πρακτική εφαρμογή της. Οι συμμετέχοντες/ουσες αναγνωρίζουν ότι δε διαθέτουν την απαιτούμενη κατάρτιση και επιμόρφωση για τη διαχείριση πολυπολιτισμικών τάξεων, κάτι που συνάδει με τα ευρήματα των Ladson και Billings (2000), Villegas και Lucas (2002), και Knoblauch και Hoy (2008), οι οποίοι τονίζουν ότι η επάρκεια των εκπαιδευτικών αποτελεί κρίσιμο παράγοντα για την επιτυχία της συμπεριληπτικής διδασκαλίας. Παρόμοια

ευρήματα έχουν προκύψει και από ελληνικές μελέτες (Γρίβα & Στάμου, 2014; Σακκά, 2010; Χατζησωτηρίου & Ξενοφώντος, 2014), όπου οι εκπαιδευτικοί δηλώνουν εξοικείωση με τις αρχές της πολυπολιτισμικότητας, αλλά αδυνατούν να τις εφαρμόσουν λόγω έλλειψης κατάλληλων εργαλείων. Η οπτική αυτή επιβεβαιώνεται και στα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας, καθώς σημαντικό ποσοστό νηπιαγωγών δήλωσε ότι δεν έχει συμμετάσχει σε εξειδικευμένα σεμινάρια διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, γεγονός που περιορίζει την αυτοπεποίθηση και την παιδαγωγική τους ετοιμότητα.

Η διαπίστωση ότι οι εκπαιδευτικοί αντιλαμβάνονται τη συνύπαρξη μαθητών/τριών διαφορετικής πολιτισμικής προέλευσης ως δημιουργική διαδικασία συνδέεται με την προσέγγιση του Booth και Ainscow (2002), σύμφωνα με την οποία η συμπερίληψη ενισχύει τη συμμετοχή όλων των μαθητών/τριών και προάγει την κοινωνική συνοχή. Τα ευρήματα αυτά συγκλίνουν επίσης με εκείνα της Μπότσιου (2020) και της Ανθοπούλου (2021), όπου αναδείχθηκε ότι οι εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης διαμορφώνουν θετικές στάσεις απέναντι στην ένταξη αλλοδαπών μαθητών/τριών και στην πρόληψη ξενοφοβικών αντιλήψεων μέσω καλλιέργειας διαπολιτισμικών δεξιοτήτων. Παράλληλα, η έρευνα της Λαζάρου (2021) και της Σακελλαροπούλου (2005) για τους εκπαιδευτικούς προσχολικής εκπαίδευσης επιβεβαιώνει ότι οι νηπιαγωγοί, αν και διαθέτουν θεωρητική επίγνωση της σημασίας της συμπερίληψης, χρειάζονται περαιτέρω υποστήριξη για να ενσωματώσουν πρακτικά τις αρχές της διαπολιτισμικής παιδαγωγικής στο καθημερινό έργο τους.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το γεγονός ότι, σε αντίθεση με την έρευνα του Νικολάου (2011), στην οποία ένα σημαντικό ποσοστό εκπαιδευτικών υποστήριζε τον διαχωρισμό των αλλοεθνών μαθητών/τριών, τα ευρήματα της παρούσας μελέτης αναδεικνύουν μια πιο προοδευτική στάση υπέρ της κοινής εκπαίδευσης όλων των μαθητών/τριών. Αυτό μπορεί να ερμηνευθεί ως ένδειξη μεταστροφής των αντιλήψεων των Ελλήνων/δων εκπαιδευτικών τα τελευταία χρόνια, πιθανώς ως αποτέλεσμα της σταδιακής ενσωμάτωσης της διαπολιτισμικής διάστασης στα προγράμματα σπουδών των Παιδαγωγικών Τμημάτων (Αβραμίδου, 2011).

Συνολικά, η παρούσα μελέτη επιβεβαιώνει ότι η ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα βρίσκεται σε μεταβατικό στάδιο. Οι εκπαιδευτικοί αντιλαμβάνονται τη σημασία της συμπερίληψης και επιδεικνύουν θετική πρόθεση, ωστόσο η απουσία συστηματικής επιμόρφωσης και θεσμικής υποστήριξης λειτουργεί ανασταλτικά για την πρακτική εφαρμογή των αρχών της. Καθίσταται, επομένως, αναγκαία η ενίσχυση των προγραμμάτων επαγγελματικής ανάπτυξης και η αναπλαισίωση του εκπαιδευτικού συστήματος με γνώμονα την παροχή ίσων ευκαιριών και την κοινωνική συνοχή (Savolainen & Alasuutari, 2000; Villegas & Lucas, 2002).

Σημασία για τον Αθλητισμό ή/και τη Φυσική Αγωγή ή/και την Ποιότητα Ζωής

Η διαπολιτισμική επάρκεια των εκπαιδευτικών προσχολικής αγωγής είναι καθοριστική για την εφαρμογή συμπεριληπτικής εκπαίδευσης. Μέσα από την καλλιέργεια σεβασμού στη διαφορετικότητα και την ενίσχυση της ισοτιμίας συμμετοχής, οι εκπαιδευτικοί συμβάλλουν στην ανάπτυξη ενός περιβάλλοντος συνεργασίας και αποδοχής. Αυτό ενισχύει την κοινωνική ένταξη των παιδιών και συμβάλει στην ποιότητα ζωής τους σε ψυχικό και κοινωνικό επίπεδο.

Βιβλιογραφία

- Booth, T. & Ainscow, M. (2002). *Index for Inclusion: Developing learning and participation in schools*. Bristol, United Kingdom: Centre for Studies on Inclusive Education.
- Knoblauch, D. & WoolfolkHoy, A. (2008). "Maybelcanteachthosekids". The influence of contextual factors on student teachers' efficacy beliefs. *TeachingandTeacherEducation*, 24(1), 166-179.
- Ladson - Billings, G. (2000). Fighting for our lives. Preparing teachers to teach African American students. *JournalofTeacherEducation*, 51(3), 206-214. Lang
- Savolainen, H., & Alasuutari, H. (2000). Education of persons with disabilities and special needs: The promise of inclusion. In *Meeting special and diverse educational needs: Making inclusive education a reality* (pp. 10-16).
- Villegas, A. M., & Lucas, T. (2002). *Educating culturally responsive teachers: A coherent approach*. SunyPress.
- Αβραμίδου, Β. (2011). *Ετοιμότητα των εκπαιδευτικών να αντιμετωπίσουν τα ζητήματα της διγλωσσίας και της πολυπολιτισμικότητας: Η περίπτωση των Ελλήνων και Ελληνίδων εκπαιδευτικών που αποσπώνται στο εξωτερικό*. (Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία. «Ψυχοπαιδαγωγική της ένταξης: Ένα σχολείο για όλους». Διαπανεπιστημιακό Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών. Θεσσαλονίκη).

- Ανθόπουλου, Ό. (2021, 18 Σεπτεμβρίου). *Οι αντιλήψεις νηπιαγωγών του Ν. Πέλλας για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση και το ρόλο της συνεργασίας του σχολείου με τις οικογένειες των πολιτισμικά διαφορεόντων μαθητών* (Μεταπτυχιακή εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο). Ανακτήθηκε από <https://apothesis.eap.gr/archive/item/146761>
- Γεωργογιάννης, Π. (2006). *Βηματισμοί για μία αλλαγή στην εκπαίδευση (Τόμος 1): Εκπαιδευτική διαπολιτισμική επάρκεια και ετοιμότητα εκπαιδευτικών Α/βάθμιας και Β/βάθμιας Εκπαίδευσης*. Πάτρα: Κέντρο Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστημίου Πατρών.
- Γρίβα, Ε., & Στάμου, Α. (2014). *Ερευνώντας τη διγλωσσία στο σχολικό περιβάλλον: Οπτικές εκπαιδευτικών, μαθητών και μεταναστών γονέων*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη Μονοπρόσωπη ΙΚΕ.
- Κωλέττη, Ε. (2016). *Οι αντιλήψεις διευθυντών και υποδιευθυντών Δημοτικών Σχολείων για τη Συμπεριληπτική Εκπαίδευση. Το παράδειγμα του Νομού Αιτωλοακαρνανίας (Ελλάδα)*. (Διπλωματική εργασία. Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας. Τμήμα Νηπιαγωγών. Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας). Ανακτήθηκε από: <https://dspace.uowm.gr/xmlui/handle/123456789/243>
- Λαζάρου, Θ. (2021). *Ηγεσία, κοινωνική δικαιοσύνη και συμπερίληψη στην προσχολική εκπαίδευση: Αντιλήψεις και πρακτικές στο νηπιαγωγείο* (Μεταπτυχιακή Διατριβή. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο). Ανακτήθηκε από <https://apothesis.eap.gr/archive/item/154560>
- Μπακιριτζή, Ι. (2017). *Μία έρευνα-δράσης για την προώθηση της συμπεριληπτικής εκπαίδευσης, μέσω της καθολικής σχεδίασης για μάθηση και της ολικής ποιότητας, στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση της Ελλάδας*. (Doctoral dissertation, Πανεπιστήμιο Λευκωσίας. Σχολή Επιστημών Αγωγής. Τμήμα Παιδαγωγικών Σπουδών). Ανακτήθηκε από: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/46201>
- Μπότσιου, Ε. (2020). *Διαπολιτισμική ετοιμότητα και επάρκεια των εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης: συμπερίληψη των μαθητών προσφύγων στη σχολική τάξη και διαχείριση της ξενοφοβίας*. (Μεταπτυχιακή διατριβή, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, Επιστήμες της Αγωγής, Πάτρα).
- Νικολάου, Γ. (2011). *Διαπολιτισμική διδακτική. Το νέο περιβάλλον – Βασικές αρχές*. Αθήνα: Πεδίο.
- Ντέλη, Ν. (2018). *Διαπολιτισμική επάρκεια και ετοιμότητα των εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης*. (Διπλωματική εργασία. Διοίκηση Εκπαιδευτικών μονάδων. Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής).
- Σακελλαροπούλου, Ε. (2005). *Διαπολιτισμική αγωγή στο νηπιαγωγείο: Στάσεις των νηπιαγωγών απέναντι στην πολιτισμική διαφορετικότητα ως παράγοντας ένταξης των αλλοδαπών παιδιών στο νηπιαγωγείο* (Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων). Ανακτήθηκε από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών. <https://freader.ekt.gr/eadd/index.php?doc=17731&lang=el>
- Σγούρα, Α., Μάνσης, Ν., & Μητροπούλου, Φ. (2018). *Διαπολιτισμική εκπαίδευση και κοινωνική ένταξη των παιδιών-προσφύγων: Αντιλήψεις εκπαιδευτικών. Διάλογοι! Θεωρία και Πράξη στις Επιστήμες της Αγωγής και Εκπαίδευσης*, 4, 108–129. <https://doi.org/10.12681/dial.16278>
- Συμεωνίδου, Σ. (2019). *Απόψεις Εκπαιδευτικών για την ένταξη και εκπαίδευση νεομεταναστών-προσφύγων μαθητών με δυσκολίες μάθησης*. (Διπλωματική εργασία. Τμήμα Νηπιαγωγών. Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας). Ανακτήθηκε από: <https://dspace.uowm.gr/xmlui/handle/123456789/1545>
- Τσιγκάκου, Δ. (2017). *Τα εμπόδια μιας συμπεριληπτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Μια Συστημική προσέγγιση*. (Διπλωματική εργασία. Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού. Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Ρόδος). Ανακτήθηκε από: <https://hellanicus.lib.aegean.gr/handle/11610/18113>
- Χατζησωτηρίου, Χ. & Ξενοφώντος, Κ. (2014). *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: προκλήσεις, παιδαγωγικές θεωρήσεις και εισηγήσεις*. Εκδόσεις Σαΐτα. Καβάλα.